

Csűrös Miklós

## A purgatórium lángjai közt (*Madách és Arany kapcsolatához*)

Akadnak olyan adatok, amelyek, bár ismertek, nem szabad egy kimeríthetetlen téma újragondolásakor számításon kívül hagyni. Hátha még a bizonytalanság érzése is veszélyezi az újragondolót!

Arany és Madách szellemi kapcsolatát az irodalmi köztudat kétely nélküli elfogultsággal Arany – a fölfedező mester, a nyelvi hibákat korrigáló tanácsadó, a Kisfaludy Társaságnál való első kiadás szorgalmazója – oldaláról szemléli és minősíti. Kevesebben kérdezik rá, hogy ha Arany, a Tompának küldött ismert levélben Petőfi óta az első “egészen önálló irányt” mutató tehetségnek nevezi a *Tragédia* szerzőjét, a művet pedig koncepcióban és kompozícióban “igen jelesnek” találja, – miért ne merített volna belőle inspirációt?

A kölcsönösség ilyenfajta lehetőségének eleve kizárása némely filológiai kérdéseknek a kelletnél hanyagabb kezeléséhez vezetett. Mikor került a *Tragédia* kézírata Aranyhoz? (*Szontágh Pál* és *Jámbor Pál* – alias Hiador – közvetítő szerepének mértékére itt nem térünk ki.)

*Horváth Károly* Madách-monográfiája szerint 1861 elején adta át, *Keresztury Dezső* Arany-könyvében úgy fogalmaz, hogy “1861 dereka táján elküldi Aranynek drámai költeményét”. Az országgyűlés április elejétől augusztus végéig tartott. Madách május 28-án mondja el nagy ovációt keltő beszédét. Utána két napig betegeskedik, Horváth Károly úgy foglal állást, hogy ezután találkozik Arannyal.

Ám ez eszmetörténeti és kronológiai lehetőség: a *Mindvégig* című Arany-óda némely tanulságainak fényében kísérlem meg újragondolni és pontosítani a választ.

A verset az Arany Kritikai Kiadás a *Renđületlenül* és a *Kies ősz* társaságában tárgyalja, mint összetartozókat, más értelmezők *Az örök zsidó* és az *1861* ihlettörténeti rokonságát is hangsúlyozzák. Voinovich szerint a *Magányban* kézírata alatt 1861. áprilisi datálás áll, az újabb kiadások is így kelteznek, s aligha lehet szó tévedésről, hiszen nyomtatásban a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. május 9-i számában jelent meg. Akkor viszont beidegzett vélekedések válnak kétségessé, elterjedt állítások oszlanak legendákká, hiedelmekké. Legfőképpen az, hogy Arany először visszariadt a Faust-utánzatnak érzett, rossz helyesírással és csúnyán írt kézírattól, és csak később – a rábeszélésnek engedve – mélyedt el benne, és fedezte föl értékét. Föltételezésem szerint Arany azonnal elolvasta, szellemileg földolgozta, egy nagy versbe idézetként bele is szőtte Madách remekét.

Ez a vers a *Magányban*. Olyan elégico-óda, amely kérdésvölvetésben, koncepcióban és kompozícióban, poétikai és retorikai megoldásában szorosan tapad a *Tragédiához*, és

szöveg szerint, következetesen, parafrázis módján idézi, nem csak az elejét (mint aki "beleolvasott"), hanem az utolsó mondatát is. Belőle táplálkozik, variációt ír egy témára (ez népszerű zenei műfaj abban a korban). Vanak a versben más, könnyebben felismerhető utalások is, kezdjük talán ezekkel.

Nyilvánvaló, hogy Arany "idézős" korszakában vagyunk. Ez a technika az 1850-es évek végén, 1861-ig lesz számára a szembesítés, az önismeret fokozásának eszközévé.

Van, ahol parodisztikusan idéz, mint *Az új magyar költőben*. A *Reményinek* a biedermeier és a korai romantika szókincsét és mondatfűzését eleveníti föl, a *Széchenyi emlékezete* teli van a Hitel, Világ, Stádium szerzőjétől átvett citátumokkal. Biblikus és mitológikus toposzok újulnak meg *Az örök zsidóban* és címében is utal Vörösmartyra a *Rendületlenül*. Horatiusra emlékeztet a *Vojtina ars poétikája*.

Vajon miért idéz ennyit, ennyiszor egy hatalmas költő? Válasz kínálkozik néhány. Arany, mint epikájában, lírikusként is "hitelre" vágyik, előzményeket, hagyományokat, közösségtől elfogadott tradíciót akar maga mögött tudni. Sokat emlegetett szemérmes mivoltában: rejtőzködik. Politikai aggályok, félelmek gátolják az egyenes szókimondásban, a leplezetlenül közvetlen ön-megnyilatkozásban.

Lehet itt azért valami másról is szó. A két nagy kortárs az *egyetemes kétely* szemléletében találkozik. Mégpedig úgy, hogy hivatástudatuk, elkötelezettségük, szerepvállalásuk miatt, a feléjük áradó várakozások ismeretében visszariadnak a nihilizmus nyílt bevallásától. Törvényszerű, hogy Madách bemutatásakor Arany kiáll a *pesszimizmus* védelmezőjeként is (ellentétben a később megszólaló hegeliánus *Erdélyi Jánossal*) Madách mellett, bár nem azt akarja sugallani, hogy a *Tragédia*, mihelyt mint egészként fogja föl, "nagy mértékben pesszimista világnézet kifejezője"

lenne. Zseniális szavakat mond azonban a kiábrándult, dekadens, pesszimista – a Baudelaire-ien modern költészettani – megfontolás érdekében. "Óhajtandó ugyan, hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal, de ha nincs, ki tehet róla." "Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbeejteni s benne ily módon egész ivadékát előltni? Úgy de, mondják, a sötét álmokképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. (...) Lucifer, célja szerint, a sötétebb oldalt vette. (...) Ki egyszerű egész voltában tekinti e kompozíciót, az tisztában lehet a költő céljával.

Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava, és isten keze visszarántja az örvény széléről. Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részleteket, és a kivétel sikerét."

Vajon miért ilyen szenvedélyesen polémikus ezúttal Arany? Méltánylása, amely Petőfi közelébe – asszociációs hálózatába – igézi Madáchot, nem lehet "alkalmi" megnyilatkozás. Ráismerése azonban igen. – Végre valaki, vele együtt, nem Petőfi-utánzó. Mondandója általános emberi, tematikája egyetemes, forrása biblikus és mítikus, kifejezőmódja (hangneme) tárgyias, "objektív".

És most térjünk vissza a *Magányban* meg a *Tragédia* kapcsolattörténetéhez. A rövidség kedvéért párbeszédszerűen idézem föl az egybehangzó szövegeket, néhol külön kommentár nélkül olyanokat is, amelyek nem verbálisan, hanem inkább "csak" szellemileg találkoznak.

Madách: *Évmilliókig eljár tengelyén.*

Arany: *A végzet tengelye harsog tovább.*

Madách: *Ki a végetlen űrt kimérted.*

.....  
Végtelent és időt alkotva.

Arany : *Kimérve a megmérhetlen időt.*

Madách: *De hogyha elfecsérli s rontja majd  
A főzetet, akkor gyűlsz késő haragra.*

.....  
Küzdést kívánok, diszharmóniát.

Arany : *De majd ha eszmél s öntudatra eszmél,  
Feltűnik egy magasb harmónia;*

Madách: *Egy ugrás, mint utolsó felvonás,*

Arany : *Egy lépés a gomolygó végtelenbe,*

Madách: *Beléhelyezted egy rossz gépezetbe*

Arany : *Csüggedve olykor hagyja lomha gépül  
Magát sodorni az ember fia*

Madách: *Csatád hű az Úrnak ellenébe*

Arany : *Megvert reménnyel induljunk csatába?*

Madách: *Csak előre, csüggedetlen*

Arany : *Előre duzzad, feltarthatatlanul*

Madách: *Áldást vagy átkot szórva istenül rá*

Arany : *Élet, halál? átok vagy áldás lesz?*

Madách: *S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,*

*Mely minden létnek gátjaul vala,*

Arany : *És vissza nem foly az időnek árja  
(a gát asszociációja)*

Madách: *egy szózat zeng feléd*

Arany : *Hallottad a szó: "rendületlenül"*

Az utóbbi párhuzam persze más versből való, Arany Vörösmarty-idézésének ismert emléke, ékes bizonyság arra, hogy az idéző Arany akkor folyamodik ehhez a retorikai fogáshoz, amikor nem akar, nem mer, nem tud a saját jóváhagyásával irányító gondolatot sugallni nemzetének. Ilyenkor fordul Vörösmartyhoz, Széchenyihez, Petőfihez. Ebből nem is csinál titkot: az *Emlények* III. részében Petőfiről írja ritka látomásos hangulatában:

*Hallom suhogni könnyű lépteit  
És önfeledve ajkam szól: te itt?...*

*S döbbenve ismerek fel rajzomon  
Egy-egy vonást, mit szellemujja von.*

*"Övé! kiáltom, itt, ez itt övé:  
A szín erős, nem illik együvé."*

*És áldom azt a láthatlan kezét...  
Múlass velem soká, szeléd emlékezet.*

Arany nagyon tud szeretni, becsülni, együttérezni, az is igaz, hogy nem akárkít, nem akárkivel. Madáchcsal, mint a korábbi idézet bizonyítja, petőfies helyzetbe kerül. Géniuszra lel. Madách tűzbe vetné művét, ha a Mester nem szavazna értékessége mellett. És ekkor olyan verset ír, amelyben egy-egy vonást a másik "szellemujja von". Nem egészen kétség híján, de hajlok rá, hogy Arany gesztusában fölfedezett jóindulatot lássak: előre küldött parafrázis-versével bevezeti, népszerűsíti a Tragédiát, a kivonatolás után segíti megjelenni magát a művet.

Amúgy minden beleillik Arany hatvanas évek körüli stratégiájába. Szerkeszt. Ekkortájt írja legjobb vádiratait a Petőfi-epigonok ellen (például az Irányokat). Keresztury Dezső hiteles meghatározásával – melyet mások is osztanak – népi költőből ekkor válik a nemzeti által egyetemessé. Ennek a nemzetinek az értékadója "nem a valóság volt, hanem annak égi mása". Ugyancsak Keresztury idézi a *Harminc év múlva* című versből a Petőfire vonatkozó sorokat:

*Aműt adtál, abból semmi sincs elveszve:  
Firől-fira szállsz te, mint egy közös eszme.*

Madách is használja a keresztényi testvériség kapcsán az *új eszme* jelzős szerkezetet, aminek tünet-értékét nem becsüljük túl, de azért vegyük észre a stilisztikai vonalmat.

Nyelvújítási szó felújítása ez (lásd akár *Bárczy Géza Magyar Szófejtő Szótárát*). Archaizálnak. Nem a maguk hitét vallják. Ők már nem is hisznek, de mások előtt ezt szégyellik. Ki nem hal meg, ki nem hallgat el, a túlélők közül ki nem döbben meg és kerül válságba 1861 után? Arany sem, Madách sem tudott biztató szavakat sügdosni a fiának. Vannak korok, amikor nem szabad beválthatatlan ígéreteket tennünk. Ilyen volt az Aranyé. A nagy ember és a nagy költő elhallgat – nem tehet róla, hogy belehal a válságba, vagy túléli azt. Így is, úgy is.

A *Magányban*: Arany nagy mítosz-verseinek rokona, hőse Lucifer. "Jön, jön...egy istenkéz sem tartja vissza..." Világ teremtődik, teremtdőnk, de a vajúdás meg a kétely fogalmi illenek csak rá eme folyamatra. Történelmi emlékezetünk földézheti az országgyűléssel kapcsolatos kiábrándulást, de hiszen adataink és a föltételezésünk szerint a vers korábban született, mint például május 28-a. Jeleztük már előre: áprilisban. És most lapozzuk föl a *Magányban*-t.

Arany válaszol, vitatkozik, ha monologizál, akkor Madách teljes szövegének ismertetésben szólal meg. Hogy ez mégsem utánzás, annak bizonyítására elég korai *Álom-való* című versére emlékeztetni, amely ugyanis már 1848-ban előlegezi Madách eszméletét, ahogy erre *Mezei József* monográfiája felhívta a figyelmünket. Csak két sort idézek, leginkább emlékeztetőül:

*Most lelkem fölébred... egy álomból másba:*

.....

*Testem étherré vált. Repülni akarok.*

Álmok álmodása és repülés? Ez Madách világa. Legalább, az is. Arany a *Mindvégig*ben nem elvette, hanem visszavette a *Tragédiát*. Nem kölcsönzésekről, hanem mély szellemi rokonságukról szól a történet. Aranynak

olyankor jut kezébe a kézirat, amikor bőségesen elege van legnagyobb barátja, ihletője epigonjaiból. 1860-ban írja híres tanulmányát a Petőfi-utánzókról, olyan ingerülten, hogy már-már nekitámad mesterének, akitől pedig Arisztophanészen, Shakespeare-en és Byronon kívül a legtöbbet tanult. Az *Irányok*ban Petőfi-ellenes elfogultságra is gyanakodhatnánk. Arany válságban van, ingerült: "az irodalomtörténet lapozója kénytelen megvallani, hogy a kor követelése mellett, néha azok dacára is, a fényes siker, a *lángész sikere* az, mely darab időre megszabja a költészet irányát". Ez – túlzás nélkül mondhatni – kikelés a lángész hatása ellen. A lángész pedig Petőfi.

Arany hatalmas kérdéseket ostromol, messzire lát, és sok mindenben igaza van. Szembetalálkozik egy géniusszal, és megkérdezi, hogy ő miért nem az? Mi tudjuk, hogy zseni, de ő ezt nem hiszi el magáról. Elhallgat – vagy mint láttuk és tovább fejtegethetnénk – fölfedez valaki más: Madáchot.

Végül is azt mondta, írta, amit ő:

*Csontváz! halálfej! Irtózom. De mért  
Iszonyodik az ember önmagától*

*Ez a fő, mely ma képzél, gondol, ért,  
E mellkosár (mely néha fáj galádul!)*

*E kéz, mely mostan is cérnára mért  
Sorokat írkal, rímbe szedve hátul:*

*Mindez halálfej, csontváz, – nemde nem?*

*Egy év különbség, vagy tán annyi sem.*

Arany az általa gerjesztett ihletre is ráismert az efféle sorokban. Minden együtt van: pesszimizmus, cinizmus, jól hangzó jambusok, biblikus és görög archetípusok, reformkor-idézés, sztoicizmus, némi bizakodás. Kezdődjék meg a levelezés: "Különösen Tisztelt Hazafi!" – kezdi például köszöntésül Madách. De együtt szoronganak, a purgatórium lángjai közt égnek. Ismerték Dantét, a megváltatlanság gyötrelmét.

